

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ МОМЕНТИ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ ТА ЙОГО ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП

АаӀеӀӀ ААЕӀӀӀ Е

Об'єктивною основою для етногенезу будь-якого народу, в тому числі українців, виступає етнологенетична ніша — таке природно-соціальне утворення, що породжує етнос¹. Формування української етнологенетичної ніші, як і основні етапи власне етногенезу українців (окрім завершального періоду), обґрунтовано мною в попередніх публікаціях². Проте з часом “висвітилися” деякі слабкі місця у запропонованій концепції українського етногенезу, які можуть бути вразливими для критики. Тому зупинімося на них спеціально, даючи додаткову розгорнуту аргументацію. Крім того, не розкритим детально залишився завершальний етап утворення українського народу, що теж потребує спеціального розгляду.

Першою такою тезою, яка потребує уточнення, є визначення меж української етнологенетичної ніші, зокрема на півдні, півночі і сході. У своїх перших публікаціях про означену нішу я помилково провів її південні кордони узбережжям Чорного й Азовського морів, а південно-східні — межею поширення чорноземів, включаючи до її складу степові райони півдня і південного сходу України³. Але подальші дослідження показали, що степові причорноморсько-приазовські райони України не входили до складу української етнологенетичної ніші. Етногенез українців проходив в основному у лісостеповій зоні, а також на південному Поліссі, де, в міру освоєння його слов'янами-протоукраїнцями, форми господарювання все більше наближалися до тих, які побутували в Лісостепу. Проте включення всієї території України до складу української ніші на початку моїх студій над українським етногенезом сталося не випадково, для цього були певні підстави. Річ у тім, що коли порівняти карти археологічних культур, які існували на території України з епохи енеоліту (V-IV тис. до н. е.) до періоду Київської Русі, з результатами етнографічного картографування традиційно-побутової культури українців XIX-XX ст., то простежується цікава тенденція до їх збігу. Це чітко видно при порівнянні карт духовної (родильна обрядовість, фольклорно-міфо-

логічні тексти про “походження” дітей, обряди “Коза” і “Маланка”) та матеріальної (житло, одяг) культури українців з картами археологічних культур. Зокрема, археологічні культури “намагаються” розміщуватися на територіях, які виділені етнологами при картографуванні культурних реалій XIX-XX ст. як: 1) Південний; 2) Поліський (поділений, у свою чергу, на західну, центральну і східну частини); 3) Правобережно-Центральний (можливо, окремо Правобережний і Центральний); 4) Лівобережно-Східний ареали (основу територій 3 і 4 ареалів, найбільших за площею, складає лісостепова зона). В західному регіоні України часто існують зовсім інші, свої археологічні культури, що поширювалися туди переважно із заходу. І в XIX-XX ст. там теж є самостійні етнографічні й субетнічні групи українців з яскраво вираженими особливостями традиційно-побутової культури (бойки, лемки, гуцули, закарпатці та інші⁴). Періоди означеного збігу (в тенденції) ареалів археологічних культур з пізнішими ареалами реалій традиційно-побутової культури українців переривалися порівняно короткими періодами змішання кордонів археологічних культур і поширенням останніх за їх межі (найчастіше південних у центральну зону), які потім знову змінюються тривалими періодами збігу відзначених ареалів⁵. Вказана тенденція, як видається, відбиває кількатисячолітній процес формування тієї культурної основи, на якій пізніше виросла традиційно-побутова етнокультура сучасних українців з її основними регіональними варіантами. Аналогічна тенденція чітко виступає і при порівнянні ареалів археологічних культур та реалій традиційно-побутової культури українців XIX-XX ст. з ареалами давніх за походженням говорів української мови, що займають північну, південно-західну і центральну Україну⁶. Тобто, можна говорити, що кількатисячолітні культурні здобутки населення всієї території України з часом увійшли до складу етнокультури українців. А якщо так, то визначені мною спочатку межі української ніші, думається, не є такими вже неправиль-

ними. Це територія української етнічної ніші, на яку перетворилася етногенетична ніша після завершення етногенезу українців, а також після тих трансформацій, яких зазнав наш етнос упродовж його тривалої етнічної історії. І хоча український етногенез, справді, проходив у більш локальному ареалі, територія всієї України все ж, очевидно, здавна становила певне ціле (згадаймо відомий “скіфський квадрат” Геродота). І освоєння всієї цієї території одним (українським) етносом, думається, слід визнати не випадковим.

Крім того, необхідно пам'ятати, що напередодні утворення й на початковому етапі існування Київської Русі слов'янське населення на теренах України проживало набагато південніше, ніж це характерно для XI-XIII ст. Зокрема, на Правобережжі слов'яни мешкали південніше р. Рось (по якій пізніше проходив південний кордон Київської землі) та на нижньому Дністрі⁷. На Лівобережжі їхні поселення доходили до Дону й Сіверського Дінця⁸. І там і там вони, як бачимо, тоді частково навіть виходили в степові райони. А початок етногенезу українців я відношу до рубежа III-IV чвертей I тисячоліття н. е.⁹ Тобто, на початку українського етногенезу ареал формування українців як етносу на півдні включав і ті південні й південно-східні території, які пізніше до нього не входили, а отже повністю виключати їх зі складу української етногенетичної ніші не можна.

Північний кордон української етногенетичної ніші я проводив Поліссям, яке є широкою природно-географічною зоною, а не вузькою смужкою; східну ж та північно-східну межу цієї ніші також характеризував з певною невизначеністю¹⁰. Це теж дає підстави для зовсім різних трактувань ролі Лівобережжя та Полісся в українському етногенезі, аж до їх повного виключення з нього¹¹. Тому на ролі Лівобережжя і Полісся в етногенезі українців слід зупинитися детальніше. Схід Лівобережжя – Сіверщину, яка також включала цілий ряд територій, що тепер входять до складу Росії (міста Стародуб, Курськ, Брянськ, Трубецьк та ін. з околицями), аж до XVII ст. населяли нащадки східних сіверян – севрюки, що мали власні особливості в етнокультурі і, в усякому разі, у давньоруські часи виступали самостійним етносом. Їх ет-

нічна історія й місце в складі східнослов'янської метаєтнічної спільності ще до кінця не вивчені¹². Але, по-перше, безпосередньо прилягаючи до решти українських земель і входячи спочатку до складу південноруського Чернігівського князівства, а потім (з середини XIV до початку XVI ст.) Великого князівства Литовського, Сіверщина була поєднана з Україною тісними зв'язками. Тому, можливо, севрюки поступово, із завершенням етногенезу українців, з окремого земельного етносу перетворилися на субетнос українців. А по-друге, як побачимо далі, землі навколо Чернігова брали безпосередню участь в українському етногенезі, включаючи його завершальний етап. Тим більше, що етнокультура чернігівців¹³ та їх давньослов'янських предків була близькою до етнокультури правобережного слов'янського населення¹⁴.

Стосовно ж Полісся зазначу, що слід вирізняти його північ, яка і справді завжди була етнічною й етнокультурною периферією України і де до наших днів частково зберігається сильна крайова самосвідомість. Південне ж Полісся ще з часів Київської Русі є включеним у загальноукраїнські етнокультурні, етнічні й історичні процеси. Зокрема, археологи відзначають тут, починаючи з VIII-IX ст., становлення спільного з лісостеповими районами України господарського комплексу, що базується на орному землеробстві, яке виступає принципово іншим типом агрокультури, ніж підсіка¹⁵. Стосовно підсічного землеробства, яке, на відміну від Південної Русі переважало чи займало дуже суттєве місце в господарстві предків росіян та білорусів, на південному Поліссі вони пишуть лише про його “елементи”, які з часом проявляються все менше¹⁶. Багато спільного було у населення південного Полісся з рештою українських земель і в інших реаліях етноісторичного буття. Тому виключати все Полісся, як і Лівобережжя, з ареалу українського етногенезу немає підстав.

Ще однією тезою, на якій слід зупинитися детальніше, є питання про ландшафтну й культурну однорідність етногенетичної ніші. Річ у тому, що у читача попередніх публікацій на тему українського етногенезу може скластися враження, ніби означена ніша повинна обов'язково бути однорідною в ландшафтно-географічному й культурному пла-

нах¹⁷. А якщо так, то й етногенез українців міг проходити виключно на дуже обмеженій території. Проте конкретний матеріал показує протилежне. Для формування етнічної самосвідомості, що є основною ознакою етносу¹⁸, необхідне усвідомлення своєї єдності певною людською популяцією. Таке усвідомлення єдності з'являється не тільки на основі повної культурної тотожності, але і в людей, етнокультура яких виступає в кількох регіональних варіантах. Головне, щоб культура цих регіональних підрозділів спільноти мала якісь спільні риси. А такі спільні риси обов'язково з'являються, коли населення всієї області охоплене єдиною мережею інформаційних комунікацій, якою передається етнокультурна та етнічна інформація, в тому числі про "своїх" і про існування поза ними "чужих"¹⁹. Така мережа, що у доновітні часи є найефективнішою в рамках одного потестарно-політичного утворення (підкорення населення даного регіону одній владі²⁰), може охоплювати і кілька сусідніх ландшафтних та культурних районів. У плані ландшафтно-географічному головними умовами нормального функціонування означеної мережі інформкомунікацій є відсутність значних природних перешкод (наприклад, малопрохідних гірських хребтів чи пустель і т. п.), а також достатній рівень компактності ареалу. Адже і в сучасну епоху, з її модерними комунікаційними засобами, значні просторові обшири та природні перешкоди часто дуже обмежують регулярність комунікацій, особливо тих, що доступні широким масам населення. Для доновітніх же часів вони взагалі були майже непереборними. Отже, якщо в культурі населення регіону, що має досить значну територію і поділяється на кілька ландшафтних та культурних районів, але не є занадто великим і охоплюється єдиною комунікативною мережею, є щось спільне, здатне протиставити його все разом тим, хто перебуває поза територією, охопленою даною мережею комунікацій, то етнічна самосвідомість у нього, безумовно, виникне. Саме так було і в Україні у середньовічні часи, коли утворювався український етнос.

У давньоруську епоху територію України населяли земельні етноси русі, чернігівців, галичан, володимирців-волинян, болохівців, а також частини турівців і сіверян-севрюків, які

утворилися на основі колишніх давньослов'янських етносів племінного типу (співплемінностей)²¹. Вони становили метаєтнічну спільність, і культура їх була схожою, хоча й мала деякі регіональні відмінності²². Всю цю територію охоплювали торгово-економічні комунікації. Проте відносно єдина, пов'язана з державною організацією, мережа інформкомунікацій, необхідна для поширення інформації про "своїх" і "чужих", яка, судячи з усього, формується на території України на початку давньоруського періоду (напередодні утворення Київської Русі)²³, пізніше зникає. Після виникнення в кінці IX ст. Київської Русі, що об'єднала всю заселену слов'янами територію Східної Європи, ця мережа нівелюється мережею інформаційних комунікацій, створеною київськими князями в масштабах усієї Русі (в широкому розумінні²⁴). З початком удільної роздробленості, загальноруська мережа інформкомунікацій з центром у Києві, витворена Рюриковичами, руйнується і розпадається на регіональні такі мережі. Тобто умов для усвідомлення єдності південноруським населенням, а отже і виникнення єдиної етнічної самосвідомості, тут у той час не існувало. Умови для формування загальнопівденноруської мережі інформаційних комунікацій виникають у кінці XII ст., що було пов'язано з новою політичною ситуацією. Тоді, за спостереженням М. Брайчевського, відбувається формування "в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів — західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів)", князі яких упродовж кінця XII — I половини XIII ст. "вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах всієї Південної Русі"²⁵. Боротьба між південноруськими князями за Київ та владу над усією Південною Руссю і об'єднала її, виділивши в окрему політичну спільність, відмінну від Русі Північно-Західної, Північної й Північно-Східної.

Починає складатися така спільність на півдні Русі в 1180-х рр., коли за Київ змагалися овруцький князь Рюрик Ростиславич і представник чернігівських Ольговичів Святослав Всеволодович (співкняжили в Києві у 1181-1194 рр.), а зять Рюрика Роман Мстиславич володів Волинню. Після смерті Святослава Всеволодовича в 1194 р. ця система правління

розпадається, проте сама відзначена спільність зберігається, хоча й набуває нових конфігурацій. Роман Мстиславич починає з Рюриком Ростиславичем змагання за Київ, у якому його союзниками спочатку виступили знову ж чернігівські Ольговичі, що пізніше перетворилися на суперників²⁶. Роман Мстиславич приєднує до своїх володінь Галичину, а потім встановлює контроль і над Києвом, частина ж міст у Київському князівстві належала йому ще до цього²⁷. Утворюється “величезне княжіння, що розкинулося від Дніпра до Закарпаття”²⁸. Син і наступник Романа Данило Галицький теж, як відомо, на час монгольського завоювання володів Галичем, Володимиром і Києвом. Чернігівські князі також періодично захоплювали Київ. А після загибелі Романа Мстиславича Ольговичам у 1210-1211 рр. вдалося зосередити в своїх руках контроль над усією Південною Руссю. Тоді у Києві княжив їх лідер Всеволод Святославич Чермний, а в Галичі, Звенигороді і Володимирі утвердилися сини Ігоря Святославича²⁹. Правда, в названий час у політичному житті південноруських князівств активну участь брали смоленські Ростиславичі: згадуваний Рюрик Ростиславич, а у 1220-х рр. княжили Ростиславичі — Мстислав Романович та Мстислав Удатний, перший у Києві, а другий — у Галичі³⁰. Проте це, судячи з усього, не порушило процесу виокремлення Південної Русі в самостійну етнополітичну спільність. Тим більше, що в етнокультурному плані Смоленщина відрізнялася від Південної Русі, становлячи єдине культурне ціле з рештою протобілоруських земель. До речі, на російських і білоруських землях тоді теж формуються осібні політичні спільності, зокрема з центрами у Полоцьку, Новгороді, Суздалі-Ростові-Володимирі³¹.

Ці політичні організми витворюють власні мережі комунікацій, пов'язані з діяльністю державного апарату, які сприяють інтеграції в їх рамках груп земельних етносів епохи роздробленості, включаючи виникнення єдиних етнічних самосвідомостей. А ці самосвідомості формуються етнічними елітами, що формуються в кожній з названих етнополітичних спільностей і складаються, як із закорієних у свою землю політичних еліт (що з'явилися в епоху роздробленості), так і з етнічної протоінтелігенції (верстви книжників), яка обслуговує потреби перших.

Виникнення єдиної етнічної самосвідомості на території Південної Русі великою мірою було наслідком усвідомлення князями Галицько-Волинської і Чернігівської земель себе продовжувачами справи колишніх могутніх київських князів. Як зазначає Я. Ісаєвич, “укладачі Галицько-Волинського літопису вважали, що Галич був “другим Києвом” — спадкоємцем традицій першої Київської держави”³². Чернігівські літописи того часу до нас, на жаль, не дійшли. Проте, без сумніву, боротьба за “стольний” Київ і володіння, як ним, так і навіть певний час далекими Галичем та Володимиром, мусили спричинити усвідомлення чернігівськими князями своєї причетності до долі всієї Південної Русі. Книжники Галицько-Волинської та Чернігівської земель, слідом за своїми володарями, усвідомлюють і формулюють загальнопівденноруські політичні інтереси й загальнопівденноруську самосвідомість етнічного типу. Це добре видно з Галицько-Волинського літопису, укладачі якого починають всіяко підкреслювати свою “руськість”, чого раніше не було³³. До дії політичного чинника, який спричиняв ламання земельної замкнутості, в Південної Русі долучався фактор постійних міграційних рухів, що носили маятниковий характер. Такі рухи з Середнього Подніпров'я на Волинь, Галичину й Полісся відбувалися під тиском кочівників. Коли ж останніх відтісняли вглиб степів, мали місце зворотні міграції в Середнє Подніпров'я³⁴.

Як наслідок, джерела фіксують зміни в місцевій топонімії й етнімії. Так, з кінця XII ст. назва “Русь”, яка до цього була власною назвою лише Середнього Подніпров'я та його населення (т. зв. Русь у вузькому значенні)³⁵, як топонім і як етнімім поширюється на територію сусідньої Чернігівської землі (Чернігів з округою, де проживали “чернігівці”³⁶). Це фіксує Іпатівський літопис під 1187 і 1237 рр. та Новгородський перший літопис найстаршої редакції під 1180 р.³⁷ А з початком XIII ст. топонім “Русь” і етнімім “русь” (у множині) / “русин” (в однині) розповсюджується й на Галичину та Волинь (території проживання “галичан” і “володимирців”-“волинців”)³⁸. Тоді ж цей етнімім фіксується і на Закарпатті³⁹.

Відображення у джерелах поширення терміна “Русь” як власної назви з Середнього

Подніпров'я на інші землі та їх населення відбиває утворення вищого, ідеологічно формованого, рівня етнічної самосвідомості в рамках усієї Південної Русі. І тому під 1201 р. літописець записав, що Роман Мстиславич (див. вище) був “самодержцем” “всєя Роуси”⁴⁰. А описуючи нараду князів при підготовці до походу на монголів у 1223 р., літописець називає “старійшими” в Русі галицького, чернігівського і київського князів (“**бо в'бяху стар'бйшины в Роускон земли**”), тобто головних земельних князів усієї Південної Русі⁴¹.

На території Росії загальноросійський етнічний похідний від “Русь”, що витіснив тамешні земельні самоназви (“ростовці”, “суздальці”, “рязанці”, “в'ятичі”, “новгородці”, “псковичі”), утверджується з кінця XIII – XIV ст., але вже у формі “русские”, що утворена за зовсім іншою моделлю (“русин” з самого початку виступало субстантивом, “русский” же первинно було атрибутивом)⁴². Етнічний похідний “русь” / “русин” там ніколи не виступав самоназвою, вживаючись раніше лише обмежено в канцелярській мові під київським впливом. Тоді ж етнічний “русь” / “русин” поширюється і в Білорусі, але українці називали білорусів “литвою” (і “литвин” – в однині)⁴³, тобто підлеглими Литви, відрізняючи їх, таким чином, від себе⁴⁴.

Етнічний “русь” / “русин” був внесений загальнопівденноруською протоінтелігенцією та державними діячами в середовище широких мас населення і сприйнятий ними як самоназва. Про це свідчать факти вживання його на всіх південноруських землях, і до того ж, у середовищі різних соціальних верств, у післямонгольський період, коли ці землі виявилися політично роз'єднаними⁴⁵. (Адже саме монгольське завоювання привело до роз'єднання українських земель, оскільки вони ввійшли до складу різних сусідніх держав. Причому, якщо Галичина і Волинсько-Надніпрянські землі на порівняно короткий час об'єдналися в 1569 р. за Люблінською унією, то Закарпаття й Буковина і далі залишалися відірваними від України. А отже у післямонгольський час український етнос не міг утворитись.) Наявність єдиного ендоетнічного є основним індикатором існування єдиної етнічної самосвідомості (зокрема, вищого її рівня), а отже і єдиного етносу. Тому ми можемо констатувати

утворення в Південній Русі у кінці XII – на початку XIII ст. єдиного етносу. А оскільки спільним ендоетнічним усіх українців до XVIII ст., а в західних регіонах України до I половини XX ст. – була саме назва “русь” / “русин”, “русини” (змінена на “українці” у XIX-XX ст.)⁴⁶, можна зробити висновок, що цей етнос і був українським. Якраз через це населення Закарпаття й Буковини, політично відокремлених від решти України аж до XX ст., завжди залишалося “русським” чи “русинським”, тобто українським (за першою самоназвою українців, що прийшла на ці землі з Середнього Подніпров'я).

Розглядаючи завершальний етап українського етногенезу, слід, думається, хоча б коротко зупинитися на тягlostі заселення українцями центрально-східноукраїнського Лісостепу. Адже починаючи ще від М. Погодина й по сьогодні, час від часу з'являються заяви про зникнення українського населення на Середньому Подніпров'ї, Поділлі та Лівобережжі після монгольського завоювання⁴⁷. Щоб дізнатися, чи й справді ці території після 1240 р. покинуло слов'янське населення, звернімося спочатку до археологічних та історичних матеріалів. Почнемо з Києва. Монгольський погром справді призвів до великих руйнувань міста і різкого скорочення чисельності населення⁴⁸. Разом з тим дуже скоро і в самому Києві, й на його околицях життя відродилося. Зокрема, залишки кам'яних споруд, відбудованих дерев'яних жител і садиб, монети, кераміку II половини XIII – XVI ст. знайдено на території Верхнього міста, Подолу, Замкової гори, Печерська, Клова, Видубичів, Дорогожичів⁴⁹. Подібним було становище і в навколишньому Лісостепу. Так, у Київській обл. (в т. ч. на Лівобережжі) відкрито більше 25 археологічних пам'яток цього періоду (селища, городища, могильники), в Черкаській обл. – 8, на півдні Житомирщини – 11, поблизу Переяслава – 4, у Надпоріжжі – 2⁵⁰. Причому залишило його саме українське населення. Якась кількість тюрків в українському Лісостепу і справді тоді проживала⁵¹, але наявність на знайдених пам'ятках кочівницького елемента, як зазначають археологи, “мізерна”, тобто переважали слов'яни⁵².

Історичні джерела XIV ст. на південній Київщині згадують Білу Церкву, Фастів,

Триліси, Великі Гуляники, Микуличі, Кожанку та ін.⁵³ У Переяславі на початку XIV ст. фіксується окреме княжіння; дещо пізніше по рр. Сулі і Пслу відновлюється оборонна лінія⁵⁴. На території Чернігово-Сіверщини в цей час теж існували досить численні удільні князівства⁵⁵. Тривало життя й на Поділлі, наприклад, у літописному Межибожі, про що є згадки в джерелах під 1254-1255, 1366 і 1395 рр.⁵⁶ Це була територія Болохівської землі, що знаходилася у верхів'ях Південного Буга, Тетерева і Случі. Про її захоплення Данилом Галицьким у середині XIII ст., після виходу з-під його покори місцевих князів, розповідає Галицько-Волинський літопис⁵⁷. На Поділлі, де при татарах правили нащадки болохівських князів, після входження його до складу Литви у XIV ст. виникає самостійне князівство⁵⁸. Існування князівств на Поділлі, Подніпров'ї й Лівобережжі після 1240 р. підтверджує факт проживання тут слов'янського населення. Як відзначають дослідники, "зміни населення не було, хоча окремі міграції частини населення, безумовно, мали місце"⁵⁹.

Про тяглість слов'янського населення в Середньому Подніпров'ї та на Поділлі свідчать і етнографічні матеріали. Так, традиційні українські помешкання XIX — початку XX ст. цих районів демонструють спадкоємність з житлами давньоруського часу в матеріалі, конструкції, прийомах будівництва⁶⁰. Вони також несуть на собі відбиток багатосотлітнього сусідства українського населення з кочівниками. Саме це сусідство законсервувало в центрально-східній лісостеповій Україні мінітип народного житла, який існував ще в часи Давньої Русі, не даючи йому розвиватися, зокрема, в бік збільшення площі, ускладнення конструкції й планування, появи нових матеріалів. Адже в умовах загрози татарських нападів доцільним виступало невелике, одноповерхове, споруджене з дешевих підручних матеріалів помешкання, що виникло ще за давньоруських часів, оскільки було непримітним, і його легко відбудовували в разі руйнування⁶¹. Тяглість слов'янського населення на Поділлі й Середньому Подніпров'ї засвідчується і спадкоємністю, що простежується в ряді елементів українського народного костюма (сорочка, незшитий поясний одяг, головні убори та ін.) і їх назв XIX-XX ст. з одягом

населення цих районів давньоруської доби⁶². Про те ж саме свідчить і фольклор. Так, цілий ряд топонімічних легенд із Середнього Подніпров'я (про назви рік Стугна та Либідь, Змієвих валів, урочища Розора, Золотих Воріт, могил Переп'ят і Переп'ятиха, м. Бровари та ін.), а також легенд Кузьмодем'янівського циклу, недвозначно вказують на їх виникнення тут у давньоруські часи⁶³.

На тяглість населення в Середньому Подніпров'ї вказують дослідження мовознавців. Зокрема, з-поміж говорів південно-східного наріччя, яке в цілому сформувалося лише у XVI-XVIII ст., середньонадніпряньський "належить до говорів давньої формації"⁶⁴. Тобто, за давністю він є синхронним північному і південно-західному наріччям української мови, час формування яких сягає давньоруського періоду. Ареал середньонадніпряньського говору охоплює Черкаську та Полтавську обл., Київську обл. південніше Києва, північ Дніпропетровської й Кіровоградської обл., південь Чернігівської і Сумської обл.⁶⁵ Якби цю територію в пізньому середньовіччі повністю заселили вихідці з регіону південно-західного наріччя, як це твердять, наприклад, послідовники М. Погодіна, то й говір тутешнього населення належав би до цього наріччя. Місцева людність була достатньо чисельною, щоб зберегти свій говір навіть в умовах прибуття численних переселенців із заходу у XVI-XVII ст., коли й справді відбувалися широкомасштабні міграції.

Підтверджують тяглість населення в Середньому Подніпров'ї і дані антропології. Так, незважаючи на велику гомогенність антропологічного типу тутешніх українців, що є наслідком міграцій XVI-XVII ст., у жителів Поросся фіксуються достатньо чіткі ознаки "східної" домішки, появу яких пов'язують з розселенням тут у давньоруський час чорних клобуків⁶⁶.

Слід зазначити, що набагато руйнівнішими за монгольський погром 1239-1240 рр. дослідники вважають татарські погроми кінця XV ст. і наступних десятиліть, після яких населення, хоча й не зникло повністю, але його суспільне життя як певна система було зруйноване, культура зазнала значних деформацій⁶⁷. І не випадково саме кінцем XV ст. датуються перші згадки про українських козаків.

Адже якраз тотальний наступ Степу на Україну викликав до життя козацтво, як порубіжне суспільне утворення, поява якого стала відповіддю українського суспільства на цей виклик Східного Світу⁶⁸. Стосовно ж малої залюдненості лісостепових українських територій у зазначені часи, то аналогічні явища відомі в історії. І в наш час Сибір, Сахара, Центральна Азія, північ Канади, Аляска, внутрішні райони Австралії є слабо заселеними, але вони входять до етнічних територій відповідних етносів, позначаючись у певний спосіб на картах. Так само лісостепові землі України у помонгольський період, будучи слабо заселеними, все ж входили до складу української етнічної території. До того ж, етногенез українців на той час завершився, і названі події є вже одним з епізодів їхньої непростой етнічної історії.

1 Див.: *Балушок В.* Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // Народна творчість та етнографія. — 2003. — № 1-2.

2 *Балушок В.* Українська етногенетична і етнічна ніша // V Гончарівські читання. Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст. Тези доповідей і повідомлень. — К., 1998; *Його ж.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 1; *Його ж.* Етногенез українців // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 1-2; *Його ж.* Етнічна ситуація на слов'янських землях України в епоху Київської Русі // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 4.

3 *Балушок В.* Українська етногенетична і етнічна ніша. — С. 38; *Його ж.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців. — С. 83.

4 Див., напр.: Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К., 1994. — С. 196 (карта).

5 Результати картографування етнографічних реалій див.: *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981; *Її ж.* Київськополіський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій // Полісся: етнолінгвістичне дослідження. — К., 1989; *Її ж.* Міфологічні формули на тему "походження" дітей (досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. XI Міжнародний з'їзд славістів. — К., 1993; *Її ж.* Формули-міфи про народження дітей (До ареальної характеристики фристички на українському Поліссі і суміжних територіях) // Проблеми сучасної ареалогії. — К., 1994; *Курочкін О.* Українські новорічні обряди "Коза" і "Маланка". — Опішне, 1995. — С. 239-242, 337; *Його ж.* Два типи новорічних обходів

з масками на Україні (за матеріалами етнокартографічного дослідження) // Матеріали до української етнології. — К., 1995. — Вип. 1 (4); *Космина Т.* До проблеми виділення етнографічних ареалів традиційно-побутової культури українців // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків, 1996. — С. 61 (користуюся також рукописом атласу "Житло", підготовленим Т. і О. Косміними, а також наданою ними усною інформацією); *Пономар Л.* Назви одягу Західного Полісся. — К., 1997; *Її ж.* Ареалогія народного одягу Західного Полісся та його назв // Матеріали до української етнології. — К., 2002. — Вип. 2 (5); *Її ж.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // Там само (користуюся також матеріалами до атласу "Одяг", що перебуває на етапі підготовки, наданими Л. Пономар, разом з її консультацією). (На жаль, картографування багатьох етнографічних реалій ще не проведене.) Карти археологічних культур див.: Археологія Української ССР. — К., 1982. — Т. 1. — С. 204, 224, 282, 362, 422, 474, 500; Археологія Української ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 62; Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.

6 Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 720-721 (карта говорів укр. мови); *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті.

7 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. — М., 1982. — С. 124-132; Археологія Української ССР. В 3-х т. — К., 1986. — Т. 3. — С. 373.

8 *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. — С. 133-142.

9 Відповідну аргументацію цього див.: *Балушок В.* Етногенез українців — С. 26; *Його ж.* Етногенез українців // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. — К., 2004. — С. 142.

10 *Балушок В.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців. — С. 83; *Його ж.* Етногенез українців. — 2002. — С. 26-27.

11 Див., напр.: *Конча С.* До питання про українську етногенетичну нішу // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. — К., 2004. — С. 240, 246.

12 У XVII ст. северюки були асимільовані українцями та росіянами в ході широкомасштабних міграцій (див. про це: *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 41).

13 Про земельні етноси удільної епохи Давньої Русі, і в т. ч. про сіверян-северюків та чернігівців, див.: *Балушок В.* Етнічна ситуація на слов'янських землях України в епоху Київської Русі.

14 *Баран В.* Давні слов'яни. — К. 1998. — С. 147, 107, 109, 212; *Толочко П.* Київська Русь. — К., 1996. — С. 244.

15 *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 54, 55; *Звіздецький Б. А.* Про кордони Древлянської землі // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 50 та ін. Про підсічне землеробство див.: *Петров В. П.* Подсечное земледелие. — К., 1968. — С. 33 та ін.

16 *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів... — С. 54, 55; *Шмидт Е. А.* О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. // *Древние славяне и Киевская Русь.* — К., 1989. — С. 70, 72-73.

17 Зокрема, до такого висновку дійшов С. Конча (див.: *Конча С.* До питання про українську етногенетичну нішу. — С. 241-244).

18 Про це див.: *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // *Расы и народы.* — М., 1976. — Вып. 6; *Szynkiewicz S. Silva ethnikum* // *Konflikty etniczne. Zrodla — typy — sposoby rozstrzygania.* — Warszawa, 1996. — S. 319-321.

19 Про роль мереж інформкомунікацій в етноутворенні див.: *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. — М., 1989. — С. 17-40.

20 Приклад такої мережі інформкомунікацій в Давній Русі (особливо дієвої із впровадженням писемності), пов'язаної з владною діяльністю Рюриковичів, у якій головну роль відігравали княжі адміністрації з їх канцеляріями і штатами писарів, а також церковна організація, зокрема єпископії, див.: *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності). — Львів; К; Нью-Йорк, 1998. — С. 36, 62-66, 194-199 та ін.

21 *Балушок В.* Етнічна ситуація на слов'янських землях України в епоху Київської Русі.

22 *Балушок В.* Етногенез українців. — 2002. — С. 26-29.

23 *Там само.* — С. 29.

24 Про Русь у широкому і вузькому розумінні див.: *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951.

25 *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968. — С. 192.

26 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 200-215; *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. — К., 2001. — С. 125-135, 148 та ін.

27 *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. — С. 126, 134.

28 *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — [б. м.], 1950. — С. 191.

29 *Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 156-157; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII-XIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі* (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2 — С. 90-92.

30 *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. — Львів, 1996. — С. 79; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII-XIII ст. — С. 92-93.

31 Див. про це: *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. — С.Пб.; К., 1890. — С. 16; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 127, 192, 208; *Ключевський В.* Курс русской истории. — Москва, 1937. — Ч. I. — С. 328-332, 342, 344; *Polonska-Wasilenko N.* Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland. — Munchen, 1970; *Пеленський Я.* Боротьба за “Київську спадщину” у 1155-1175 рр.: релігійно-церковна

сфера // *Археологія.* — 1991. — № 3; *Войнович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. — С. 29, 75, 76, 77, 79; *Котляр М. Ф.* Причини настання удільної роздробленості на Русі // *Київська старовина.* — 1997. — № 3/4 (316). — С. 71, 73; *Семянчук Г.* Усяслаў і Ярославичы. Специфіка палітычных адносінаў Полацка і Кіева у другой палове XI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі* (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 53. До речі, недавні дослідження О. Толочка ставлять під сумнів вірогідність проекту державного устрою всієї Русі, подібного тому, який існував у Германії, що нібито був висунутий Романом Мстиславичем (див.: *Толочко А.* Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // *Ruthenica.* — К., 2003. — Т. II). Якщо даний проект дійсно сфальсифікований у XVIII ст. В. Татищевим, а не створений у XIII ст. князем Романом (що доводить О. Толочко), то виходить, що цей південноруський князь не включав у коло своїх державних інтересів решту Русі. А це підтверджує тезу ряду дослідників і наші висновки про розпад Давньої Русі на окремі незалежні політичні спільноти.

32 *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 23.

33 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 483-484.

34 *Грушевський М.* Історія України-Руси — К., 1993. — Т. III. — С. 336-337.

35 Див.: *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства.

36 До складу Чернігівської землі входили також території східних сіверян (згодом севрюків), радимичів та в'ятичів, які, проте, не становили з районом, що розташовувався навколо Чернігова, де розселилися чернігівці, органічного цілого. Адже Чернігівська земля, за спостереженням дослідників, “становила складну, ієрархічно організовану систему князівств” (*Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 39; див. також про це: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. III. — С. 179-181; *Авдусин Д. А.* Вятичи // *Советская историческая энциклопедия.* — М., 1963. — Т. 3. — С. 474; *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — С. 132; *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. — К., 1980. — С. 120).

37 *Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні) у Давній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // *Дослідження і матеріали з української мови.* — К., 1962. — Т. V. — С. 18, 20, 21. Правда, укладачі Галицько-Волинського літопису ще й на початку XIII ст. іноді протиставляють Чернігів Русі у вузькому значенні, (наприклад, під 1213 р.), що було, очевидно, наслідком протистояння чернігівських і галицько-волинських князів у боротьбі за Київ та об'єднання Південної Русі.

38 Детально див.: Там само; *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). — К., 1958. — С. 86-90.

39 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 488; *Генсьорський А. І.* До походження закарпатських русинів // *Український історичний журнал.* — 1968. — № 10. — С. 77-78 і наст.

40 Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись — С.Пб., 1908 (далі — ПСРЛ. 2). — Стб. 715.

41 Там само. — Стб. 740-741.

42 Генсьорський А. І. Термін “Русь” (та похідні)... — С. 22-25.

43 Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. — К., 1977. — Т. 1. — С. 549; Чаквін І. У. Русини // Етнографія Беларусі. Энциклапедыя. — Мінськ, 1989. — С. 434; Його ж. Літвіны, Ліцвіны // Там само. — С.291.

44 До того ж етнонімі “русь” / “русин” у Білорусі так до кінця міцно і не утвердився, білоруси вживали його переважно лише при стиканні з чужинцями, віддаючи перевагу “земляцьким” етнонімам (див.: Чаквін І. В., Терешкович П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV — начало XX в.) // Советская этнография. — 1990. — № 6. — С. 43-45, 51, 52).

45 Крім робіт А. Генсьорського, про вживання етноніма “русь” / “русин” на західноукраїнських теренах див.: ПСРЛ. 2. — Стб. 802, 803-804, 810, 825-826, 843, 867, 885; Іванов. Картка з історії Волині на початку XIV віку // Записки Наукового товариства імени Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1893. — Т. II. — С. 121, 127; Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. (факсиміле листу й печатки) // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — С. 6-7; Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — С. 4; Грамоти XIV ст. — К., 1974. — С. 29 (№ 14); Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин західної України, подає М. Грушевський, серія перша (1361-1530), ч. 1-43. // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — С. 2, 6. Стосовно східноукраїнських земель див.: ПСРЛ. — Т. 2. Густинская летопись. — С.Пб., 1843. — С. 236, 240, 242, 247, 250, 257, 280, 293, 303, 317, 319, 345, 348, 360, 361, 367, 369, 371, 372; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до др., передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — К., 1992. — С. 56-167; Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. III. — С. 240-241; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 223.

46 Детально див.: Балушок В. Несподіванки української етнонімії // Київська старовина. — 2002. — № 5 (347).

47 Останню спробу довести це див.: Конча С. Ярлик Тохтамиша та українські землі в останній чверті XIV ст. // Українство в світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. — К., 2004. — С. 96-97.

48 Тут і далі наводжу результати в основному лише найновіших досліджень: Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва... — С. 187 та ін.; Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М. Дослідження у провулку Рильському в Києві у 1998 році // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. — К., 1999. — С. 25; Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г. Дослідження міста Володимира у Києві 1999 р. // Там само. — С. 125; Козак О. Загибель середньовічного Києва (приклад біоархеологічної рекон-

струкції) // Київська старовина. — 2002. — № 1 (343). — С. 128-133. В радянські часи з ідеологічних причин планомірно вивчення археологами України після 1240 р. не проводилося. Ці роботи фактично тільки починаються. Тому сьогодні мало спеціалістів, обізнаних зі специфікою періоду й матеріалу, не вироблені методики для виділення пам'яток, територія ще не охоплена повністю дослідженнями (див. про це: Беляєва С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. — К., 1982. — С. 22, 41, 82-83).

49 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва... — С. 112-129; 132-163, 165-183; Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Поляков С. Є., Чміль Л. В. Дослідження території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998-1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. — К., 1999. — С. 5; Івакін Г. Ю., Гончар В. М., Сиром'ятников О. К. Дослідження оборонних споруд XI-XVII ст. Копиревого кінця у 1998 р. // Там само. — С. 10; Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І. Дослідження “міста Володимирів” давнього Києва // Там само. — С. 27; Їх же. Розкопки Старокиївської експедиції в 1999 р. // Там само. — С. 126.

50 Беляєва С. А. Южнорусские земли... — С. 31, 41-81, 110-117; Звідзедцький Б. А. Про кордони Древлянської землі. — С. 50; Беляєва С. О., Шашкевич Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я... — С. 43; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва... — С. 184; Виноградська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129-134; Петрашенко В. О., Циндровська Л. О. Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 164; Товкайло М., Тетеря Д. Нові дослідження давнього Переяслава. — С. 155.

51 Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 20, 21, 63, 64. Саме на цей час припадає початок широкомасштабної асиміляції українцями тюрків, яка сприяла виникненню дещо пізніше козацького етнокультурного комплексу (див.: Балушок В. Роль Степу в етнокультурній та етнічній історії українців // Матеріали до української етнології. — К., 2003. — Вип. 3 (6)).

52 Беляєва С. А. Южнорусские земли... — С. 81. До речі, С. Конча, посилаючись на цю роботу, твердить, що у той час “лісостеп був майже виключно зоною татарських кочів'їв” (див.: Конча С. Ярлик Тохтамиша... — С. 97). Але у С. Беляєвої якраз цього немає; і наведеними матеріалами, і у висновках вона доводить саме протилежне.

53 Беляєва С. А. Южнорусские земли... — С. 34.

54 Там само. — С. 30, 31; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. — С. 158-159, 163.

55 Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. — С. 165 та ін.

56 Моця Б. О., Толкачов Ю. І. Меджибізька фортеця // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 73-74 і наст.

57 ПСРЛ. 2. — Стб. 791-792; Войтович В. Українські князі // Київ. — 1991. — № 8. — С. 158-159.

58 Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. — С. 106-108.

59 Беляєва С. А. Южнорусские земли... — С. 90, 106; Русина О. Україна під татарами і Литвою. — С. 265-280 та ін.

60 *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 95-102 (й, зокрема, карта на с. 99); *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції загиблого житла XI-XIII ст.) // *Археологія* — 1998. — № 1; *Космина Т.* Поселення, садиба, житло // *Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах.* — Опішне, 1999. — Кн. 2. — С. 29.

61 Користуюся люб'язно наданою Т. Косміною усною інформацією; означені положення вона викладає і обґрунтовує у відповідному розділі колективної праці "Етнічна та етнокультурна історія України", над якою зараз працюють етнологи ІМФЕ.

62 *Стельмащук Г.* Одяг та його оздоблення на теренах України у найдавніші часи. Культурна спадкоємність // *Матеріали до української етнології.* — К., 2002. — Вип. 2 (5); *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті. Користуюся також люб'язно наданими Л. Пономар матеріалами по традиційному українському одягу, які використовуються при підготовці нею атласу "Одяг", що зараз перебуває в роботі.

In the 12th century two "integrating centers" at the territory of Ukraine had intensified their integrating activity - the Haluch-Volynian and Chernigiv and joined their efforts in struggling for the Kyiv principate. Thus, the new ethno-political unity was formed. The Northern and the North-Eastern lands of Rus had separated themselves from Kyiv establishing their own ethno-political unions. The appearance of the separate ethno-political union at the territory of the South Rus resulted in the formation of the common South-Russian communication systems, including the information system; and common South-Russian ethnoces elite had emerged. This, in its turn, had led to the formulation and common usage of such ethnonym as "Rus" (plural) /"Rusin" (singular) as a self-name at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries. The appearance of the unified name for the whole South Russian lands at the end of the 12th and the beginning of the 13th century witnessed to the fact that the ethnic formation process was nearing completion at that time. The ethnonym was in use as the self-name of all Ukrainians up to the first half of 18th century, and probably later.

63 *Легенди та перекази / Упор. та прим. А. Л. Іоаніді.* — К., 1985. — С. 99, 165, 166, 167, 169, 170, 176, 178; *Петров В.* Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // *Етнографічний вісник.* — К., 1930 — Кн. 9.

64 *Желєзняк М. Г.* Південно-східне наріччя // *Українська мова. Енциклопедія.* — К., 2000. — С. 444.

65 *Українська мова. Енциклопедія.* — С. 720-721 (карта говорів укр. мови).

66 *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К., 2001. — С. 113.

67 *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва... — С. 197, 122, 128, 132, 143, 146, 155, 174, 248; *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. — С. 269-272. Дякую також А. Томашевському і Ю. Писаренку за консультації з даного питання.

68 Див. про це: *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 175; *Балушок В.* Про зміст назви України в XVI — першій половині XVII ст. // *Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся.* — Рівне, 2003. — Вип. IV.